

УДК 94:314.148(477.54)“18”

А. В. ХАРЧЕНКО, магістр ХНУ ім. В. Н. Каразіна

ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУПЕЦЬКИХ РОДИН ХАРКОВА ХІХ СТ.

Стаття присвячена вивченню демографічного розвитку купецьких родин Харкова в ХІХ ст. Досліджується статева й поколінна структура купецьких родин, кількість дітей у них, а також форми і типи їх організації. Приходимо до висновків, що наприкінці ХІХ ст. у середовищі харківського купецтва основною стає мала родина, яка складалася з батьків та дітей.

The article is devoted the study of demographic development of the merchant's family in Kharkiv at the XIX th centuries. Populousness of family, sexual and generation structure merchant family pattern, amount of children in them, and also forms and types of their organization, is in-process explored. Con-

clusions are in-process drawn, that by the end XIX th centuries in the environment of Kharkiv the merchants the basic was become by small family consisting of parents and children.

Проблемам історії родини, її трансформаціям у XIX ст., присвячені вітчизняні [1] та закордонні [2] публікації. Утім, ступінь вивченості окремих її аспектів не знижує гостроти дискусій із багатьох питань, які стосуються цих змін. Своєрідність проблеми визначається тим, що трансформація купецької родини у XIX ст. вочевидь була незавершеною, відбувалася неоднаковими темпами в різних містах та регіонах Російської імперії. Метою даної статті є дослідження основних характеристик демографічного розвитку, виявлення специфіки купецької родини Харкова в зазначений період.

У XIX ст. в Україні, як і в інших регіонах Європи, традиційна велика родина в купецькому середовищі зазнала значних змін, які може допомогти виявити історико-демографічні дослідження купецької родини. Порівняно невелика чисельність купецької верстви дає можливості для її детального вивчення. Зокрема, корисними можуть стати дослідження на мікроісторичному рівні. Дослідники відзначають, що саме такий підхід у останні роки дає найбільші результати [3, с. 26].

Дослідження окремих аспектів демографічного розвитку родини у вітчизняній історіографії розпочинається із другої половини XIX ст. Вивченню сімейної структури приділяли увагу й радянські дослідники. У 70-х роках XX ст. проблеми історичної демографії соціальних структур суспільства (зокрема структури родини), вийшли на якісно новий рівень дослідження. У науковій літературі були представлені різні методика, що використовувалися для аналізу соціальних структур [4].

Основними групами джерел, використаними в даному дослідженні, є статистичні й справочні матеріали. Зокрема, загальнодержавні і місцеві переписи населення, різноманітна справочна документація – гільдійські списки харківського купецтва, ревізькі казки, свідоцтва про осіб, зарахованих до харківського купецтва. Ці документи репрезентують основну інформацію про чисельність, склад, організаційну структуру купецтва Харкова.

У сучасній практиці історико-демографічних досліджень усе більше уваги приділяється вивченню кількісного складу родини. Сьогодні такі дослідники, як Ю. Гончаров, І. Кусова встановили взаємозв'язок кількісного складу родини, так званої людності родини, з різними аспектами родинного життя, а саме: з господарською діяльністю, соціальним становищем, укладом життя, внутрішньородинними відносинами та ін. [5, 6] При вивченні людності родини враховують не тільки загальну кількість членів родини, але й людність чоловіків і жінок, дітей та онуків. Дослідники вважають, що на стану особливості кількісного складу купецької сім'ї впливав професійний чинник. Крім того, чисельність родини визначалась існуючою шкалою цінностей, тобто носила етичне забарвлення.

Протягом XIX ст. у масштабах Російської імперії загальною тенденцією змін людності купецької родини було зменшення її кількісного складу. Відповідні тенденції в загальноімперському вимірі відзначає російський дослідник Б. Миронов [7, с. 235]. Дослідники відзначають зменшення кількісного складу купецької родини в різних регіонах Російської імперії. Так, І. Кусова відзначає, що родина рязанського купецтва зменшилась з 6,8 особи в 1782 р. до 4,9 особи в 1830 р. [6, с. 33].

Людність купецької родини Харкова протягом XIX ст. також мала тенденцію до зменшення. Однак цей процес йшов поступово, іноді прискорюючись чи гальмуючись. На підставі аналізу архівних даних, а саме: списків мешканців міста; ревізьких списків; гільдійських списків харківського купецтва, можна встановити людність купецької родини м. Харкова в різні роки. Так, у 1811–1814 рр. людність родини харківського купецтва становила 5,8 особи [8, арк. 51–412], а у 1826–1829 рр. ці показники знизились до 5,1 особи [9, арк. 42–331]. Втім у 1832–1835 рр. людність купецької родини істотно збільшилась, становлячи 6,4 особи [10, арк. 54–527]. Аналізуючи дані, які стосуються купецької верстви Харкова, що були зібрані під час ІХ ревізії населення Російської імперії (1850 р.), відзначаємо чергове зменшення людності до 5,7 осіб. Цей показник, що характеризує родину харківського купецтва, порівняний з аналогічними даними, які стосувалися родин купецтва Томська або Барнаула (до 6 осіб на середину XIX ст.) [5, с. 115].

Таким чином, у другій третині XIX ст. спостерігаємо досить значні коливання кількісного складу родини. У сучасній науковій літературі вже зверталася увага на феномен зростання міської родини в першій половині XIX ст. Так, білоруський дослідник В. Носевич стверджує, що такі обставини спростовують гіпотезу про поступово зникаючу в цей період патріархальну родину [11, с. 30]. До сьогодні немає чіткого пояснення цього явища, але відзначається вплив цілого комплексу обставин, що викликали таке “повернення” великої родини й відповідно збільшення людності родини в цей час. Зазвичай появу великих родин у середовищі купецтва дослідники пов'язують зі вступом селян до купецького стану (саме для селян були характерні великі багатопокілні родини). Однак, дослідження джерел формування харківського купецтва в другій половині XIX ст. не підтверджує такої тези. Так, досліджуючи шляхи формування купецтва Харкова за матеріалами ІХ ревізії 1850 р., приходимо до висновку, що переважна більшість купців були вихідцями з міських станів Харкова та харківської губернії або міст інших губерній. Лише 12 % харківських купців походили із селянського стану. Така ситуація зберігалася й надалі. Так, у 1861 р. з 35 осіб, зарахованих до харківського купецтва, 27 осіб були вихідцями з міських станів і тільки двоє походили з селян [12, арк. 1–193].

Утім, аналіз гільдійського списку 1870 р. дає змогу відзначити різке зменшення людності родини – до 3,2 осіб. У подальші роки тенденція до змен-

шення людності купецької родини Харкова зберігалася. Так, за гільдійським списком 1882 р., фіксуємо подальше скорочення людності родини до 2,8 осіб. На різке скорочення людності купецької родини в цей період вплинуло істотне збільшення в середовищі харківського купецтва кількості господарств які складались з однієї особи, та господарств, представлених молодими бездітними парами. Аналізуючи дані гільдійського списку 1893 р., спостерігаємо збільшення людності купецької родини до 4,5 осіб. Така людність родини відбиває дані Всеросійського перепису 1897 р., за яким середня цифра для людності міської родини купецтва Російської імперії становила 4,3 особи. Наприклад, людність харківської родини майже співпадала з людністю купецьких родин Томська [5, с. 116] або Рязані [6, с.110], яку дослідники визначають як невисоку. Досить значні коливання показників людності родини харківського купецтва протягом XIX ст. (при збереженні загальної тенденції до її зменшення) є свідченням складного процесу соціальної модернізації купецької верстви в цей період.

Незважаючи на існуючу в науковій літературі тезу про те, що купецтву була притаманна велика родина з багатьма членами, у середовищі купецтва Харкова кількість великих родин, у яких проживало більше 10 членів, була досить незначною. Прикладом великої родини харківського купецтва в XIX ст. може виступати родина купця 2-ої гільдії В. Шимбір'юва, яка складалась з 37 осіб. Це найбільша з купецьких родин, що були досліджені. У родині разом зі вдовим батьком мешкали троє одружених синів з дітьми, невістка - дружина померлого сина з дітьми, та шестеро одружених онуків, четверо з яких мали своїх дітей [13, арк. 907 зв. – 908]. Великими були родина купця 1-ої гільдії Ф. Сандомирського, що складалась з 29 осіб [14, арк. 96 зв. – 97], родина купця 3-ої гільдії А. Кожина, що складалась з 24 осіб [15, арк. 245 зв. – 246]. Аналіз архівних даних (списків мешканців міста; ревізьких списків; гільдійських списків харківського купецтва), дає змогу стверджувати, що такі великі родини становили незначний відсоток від загальної кількості родин харківського купецтва (у середньому до 9 % у XIX ст.).

Для харківського купецтва можна виділити три групи сімей: родини, які мали від 1 до 5 членів; родини, які мали від 5 до 10 членів; родини, які мали більше 10 членів. Протягом XIX ст. переважна кількість родин харківського купецтва складалась з 1–5 осіб. У першій половині XIX ст. кількість таких родин наближалась до половини від загальної кількості купецьких сімей. На середину століття родина з 1–5 членами становила більшість купецьких родин. За гільдійським списком 1882 р. з 294 купецьких родин які досліджувалися, 197 були представлені 1–5 членами [10, арк. 2 – 245]. Потрібно зауважити, що більше третини цих родин становили господарства одинаків. Одиначами були переважно молоді чоловіки у віці від 20 до 40 років, які ще не створили своєї родини.

Протягом XIX ст. значний відсоток родин харківського купецтва становили родини із кількістю членів від 5 до 10. У першій половині XIX ст. такі родини складали до половини від загальної кількості родин, й кількісно не поступалися родинам із людністю 1–5 членів. За даними 1835 р. вони навіть отримали невелику чисельну перевагу над малими родинами. У другій половині XIX ст. кількість родин з людністю 5–10 осіб істотно скоротилася.

Якщо поррахувати окремо господарства одинаків, які все ж не мали необхідного для родини осередка – шлюбної пари, ми маємо підстави казати про те, що родина з людністю 5–10 членів, разом із родиною, де людність становила до 5 членів, були найбільш поширеними формами родини харківського купецтва протягом усього XIX ст.

Родини з людністю більше 10 членів лише на початку XIX ст. становили близько 1/5 від загальної кількості родин. У подальшому їхня частка коливалась у межах 10%, з тенденцією до зменшення протягом століття. Після 1870 р. їхня частка в загальній кількості купецьких родин значно скоротилася, коливаючись від 1 до 3%. Це дає нам підстави стверджувати, що родини з великою кількістю членів не були характерними для харківського купецтва.

При вивченні родини важливим є питання про частку чоловіків та жінок у родинах купецтва. Протягом XIX ст. у родинах харківського купецтва існувала чисельна перевага осіб чоловічої статі. Кількість чоловіків у родині купецтва збільшилася протягом XIX ст. з 54% до 59%. Це відповідало загальним тенденціям структури населення міста, адже протягом XIX ст. чоловіки кількісно переважали жінок. Такі цифри підтверджуються статистичними даними [16, с. 26]. У 1850 р. співвідношення чоловіків та жінок у купецтві Харкова було таким: 826 осіб чоловічої статі та 708 осіб жіночої статі [17, с. 166]. Потрібно зауважити, що в харківській купецькій родині чоловіки мали чисельну перевагу за рахунок кількості неповнолітніх дітей чоловічої статі. Протягом даного часу саме в цій віковій категорії перевага чоловічої статі була максимальною, сягаючи в середньому 60%. Жінки кількісно переважали чоловіків у віці понад 50 років.

Кількість дітей у родинах харківського купецтва в XIX ст. була традиційно високою. Кожна шлюбна пара намагалась народити дитину вже в перші роки шлюбного життя. Довгий час на зменшення кількості дітей у родині впливала висока дитяча смертність. Так, у 1850 р. зі 172 родин, які мали дітей, у 25 із них діти помирали [13, арк. 230–1191]. Родини харківського купецтва, які мали дітей, можна розподілити на три групи: родини з 1–2 дітьми; родини з 3–4 дітьми; і родини, котрі мали більше 4 дітей. На першу третину століття кількість родин з 1–2 та 3–4 дітьми була майже рівною. Меншою була частка родин, у яких було більше 4 дітей. Так, у 1811 р. на 33 родини з 1–2 дітьми було 38 родин з 3–4 дітьми [8, арк. 51–412]. У тому ж 1811 р. тільки 16 родин мали більше 4 дітей. Рекордсменом за кількістю дітей була родина купчихи К. Щелкової, у якій було 12 дітей [9, арк. 330 зв. – 331]. Середній

показник числа дітей у родині харківського купецтва в 1811 р. становив 3,4 дитини. Хлопців було більше, ніж дівчат, на 180 хлопців було 117 дівчат.

На середину XIX ст. кількість родин всіх трьох груп була майже рівною. Так, у 1850 р. кількість таких родин становила відповідно: 61 родина з 1–2 дітьми; 60 родин з 3–4 дітьми; 51 родина з більше ніж 4 дітьми [13, арк. 230–1191]. Серед найбільш багатодітних була родина купця Водоп'янова, яка мала 11 дітей [13, арк. 951 зв. – 952]. На 1850 р. середній показник числа дітей у родині харківського купецтва становив 3,4 дитини. Кількість хлопців була значно більшою за кількість дівчат, на 389 хлопців було 270 дівчат.

В останній третині XIX ст. ситуація майже не змінилась. Так, у 1893 р. у 188 родин які мали дітей, 61 родина мала 1–2 дитини; 73 родини мали 3–4 дитини; 54 родини мали більше 4 дітей [18, арк. 1–159]. Збільшення родин з великою кількістю дітей в цей період можна пояснити зменшенням дитячої смертності, а також збільшенням у середовищі харківського купецтва числа єврейських та селянських родин, для яких була характерна велика кількість дітей. Середній показник числа дітей у родині харківського купецтва в 1893 р. становив 3,7 дитини. Хлопців було більше, ніж дівчат, на 381 хлопця було 307 дівчат. Як бачимо, кількість дітей у родинях купецтва протягом XIX ст. постійно залишалася достатньо високою.

У дослідженнях родини велике значення має вивчення її поколінної структури. Цей показник характеризує історико-демографічні процеси, що відбувалися в купецьких родинях. Для купецьких родин Харкова в XIX ст. найбільш характерною була родина, що складалася з двох поколінь. Протягом зазначеного періоду родини із двох поколінь склали не менше 60% від загального числа купецьких родин. Зазвичай такі родини були представлені поколіннями батьків та дітей, які були одружені або неодружені. У XIX ст. збільшилась частка родин з одним поколінням – тобто родин, що представляли собою бездітну шлюбну пару, або самотньої особи, родичів одного покоління тощо. Кількість таких родин зросла з 13% у 1811 р. до 30% у 1893 р. Протягом XIX ст. частка родин, представлених трьома поколіннями, зменшилась з 21% у 1811 р. до 6% у 1893 р. Родини, представлені чотирма поколіннями, зустрічалися тільки у першій половині XIX ст. Наприклад такими родинями були сім'я купця Г. Мітіна у 1811 р. [8, арк. 253 зв. – 254] або родина купчихи С. Смирнової у 1850 р. [13, арк. 693 зв. – 695]. Дані другої половини XIX ст. свідчать про відсутність таких родин. Отже, наведені дані свідчать про існування тенденції до спрощення поколінної структури родини харківського купецтва протягом XIX ст.

Проаналізуємо внутрішню структуру купецької родини Харкова в XIX столітті. У спеціальних дослідженнях не склалась єдина точка зору щодо типологізації родин за їхньою внутрішньою структурою. Для простих форм родини застосовують такі поняття, як “мала родина”, “нуклеарна родина”, “проста родина”. Для більш складних сімейних форм застосовують такі по-

няття, як “велика родина”, “складна родина”, “неподілена родина”. Ми застосували типологію родин, що була розроблена російським дослідником Ю. Гончаровим [5, с. 132]. Він запропонував поділ родин за такими типами: господарство однієї особи; господарство шлюбної пари з дітьми або без дітей; господарство декількох шлюбних пар; господарство родичів без шлюбу; господарство однієї шлюбної пари, з іншими родичами, не пов'язаними шлюбом. Всі ці типи організації родини були наявні в середовищі купецтва Харкова. Використання даної типології обумовлено тим, що застосування більш складних систем при вивченні достатньо вузького кола об'єктів, у даному випадку купецьких родин, зменшило б наочність висновків. Немає сенсу розподіляти невелику кількість родин за більшою кількістю типів. Це заварило б виявленню тенденцій у зміні структур купецької родини в даний період.

За період, який досліджується, у купецькому середовищі Харкова переважала проста родина. Вона мала різні варіації: домогосподарство однієї особи; шлюбної пари з дітьми; вдівця чи вдовиці з дітьми; родичів, які проживали разом, без шлюбу. У першій третині XIX ст. родини таких форм становили більше 70% від загальної кількості родин. Так, у 1829 р. зі 133 досліджених родин 102 родини можна віднести до простих форм [9, арк. 42–331]. У другій третині XIX ст. кількість простих родин збільшується до 80% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 досліджених родин, до родин простих форм можна віднести 202 родини [13, арк. 230–1191]. В останню третину XIX ст. їх кількість продовжує збільшуватися, сягаючи 90% від загальної кількості родин купецтва. Так, у 1893 р. з 288 досліджених родин 262 родини належали до простих форм [18, арк. 1–159].

Серед родин купецтва Харкова певну частку склали родини з розширеними формами. В таких сім'ях шлюбна пара мешкала разом з родичами непрямої лінії (тобто не з батьками). У першій третині XIX ст. сімей із розширеними формами налічувалося 2,5% від загальної кількості. Так, у 1811 р. зі 110 досліджених родин 5 можна віднести до розширених форм [8, арк. 51–412]. У другій третині XIX ст. кількість таких родин становила 3,5% від загальної кількості родин. Так, у 1850 р. з 249 родин, до розширених родин можна віднести 7 з них [13, арк. 230–1191]. В останній третині століття їхня частка зменшилась до 2% від загальної кількості родин. Так, у 1882 р. з 311 досліджених родин до родин з розширеними формами можна віднести тільки 5 з них [10, арк. 54–527]. Тобто кількість розширених родин протягом XIX ст. завжди залишалася невисокою, у таких родинях мешкала досить незначна кількість харківського купецтва.

Значну частку від загальної кількості сімей становили родини купецтва зі складними формами. Так, у першій третині XIX ст. частка родин зі складними формами (тобто багатопарних родин), становила до 18% від загальної кількості купецьких родин Харкова. Найбільша кількість таких родин спостерігалась на початку XIX ст. Наприклад, у 1811 р. зі 110 досліджених родин

25 родин мали складні форми [8, арк. 51–412]. У подальшому бачимо тенденцію до скорочення їхньої кількості. Так, у 1829 р. їх частка зменшилася до 14% [9, арк. 42–331]. Але у другій третині XIX ст. їхня кількість дещо зросла, знов сягаючи майже 18%, як це було на початку XIX ст. Тільки в останній третині XIX ст. тенденція до зменшення кількості родин зі складними формами стає стійкою. У цей період відбувається різке скорочення числа таких родин – до 3%. На 1893 р. з 288 досліджених родин до складних форм можна віднести тільки 14 із них [18, арк. 1–159].

Аналіз купецьких родин Харкова за різними типами внутрішньої структури дозволяє зробити висновок про те, що переважаючим типом купецької родини Харкова протягом XIX ст. було господарство однієї шлюбної пари. Купецькі родини такого типу в Харкові були представлені шлюбною парою з дітьми або без дітей, а також шлюбною парою, яка проживала разом із удивими батьками. Протягом століття спостерігається тенденція до збільшення частки родин цього типу. Якщо наприкінці XVIII ст. родини з однією шлюбною парою складали біля 50 % від загальної кількості купецьких родин, то в 1829 р. цей показник збільшився до 55 % [9, арк. 42–331]. У подальшому частка таких родин дещо знизилась, і тільки наприкінці XIX ст. вона перевищила 70 %. У родинах такого типу мешкала більшість купецтва Харкова. Протягом першої половини XIX ст. кількість купців, які мешкали у родинах з однією шлюбною парою, перевищувала 50 % від загального числа купецтва. У другій половині XIX ст. ця цифра постійно зростала, складаючи 74 % купецьких родин міста у 1893 р. [18, арк. 1–159].

Багатопарні родини у середовищі харківського купецтва становили на початку XIX ст. досить значну кількість – 23 %, до того ж в них мешкало до 38 % населення. У першій половині XIX ст. кількість таких родин коливалась в межах 15–20 %, а чисельність населення, які їх складали, становила близько 40 % від загальної кількості харківського купецтва.

Феномен зростання кількості великих родин у середовищі харківського купецтва в цей період уже відзначався вище. На нашу думку, фіксація під час ревізій різкого збільшення кількості багатопарних родин не відповідала дійсному числу таких сімей серед купецтва Харкова. За часів царювання Миколи I держава контролювала виконання норм сімейного законодавства. Так, під час ревізій від населення вимагали чіткого дотримання існуючих законодавчих положень у сімейній сфері. Однією з підвалин родинного життя вважали збереження пріоритету голови родини. За головою сім'ї значилися родини його синів або інших родичів – навіть якщо фактично діти мешкали окремо, але при цьому не мали дозволу на таке відокремлення від батьківського господарства. Таким чином, у ревізійних казках записувалися родини з багатьма поколіннями та декількома десятками членів, у той час як у реальності родина мешкала окремо в різних домівках. Саме під час однієї такої ревізії 1850 р. в одній родині, наприклад, були записані купець Г. Ханайченков, з яким меш-

кало троє його одружених синів (старшому з яких уже виповнилося 47 років) [13, арк. 485 зв. – 486]; родина купчихи С. Смирнової, у якій із удовицею мешкали четверо її одружених синів, двоє одружених онуків та ін. [13, арк. 693 зв. – 695].

У другій половині XIX ст. частка багатопарних родин харківського купецтва стрімко зменшувалась, так само як і кількість населення, яке мешкало в родинах такого типу. У 1893 р. багатопарні родини становили 5% від загального числа, а число населення в них дорівнювало 10% [18, арк. 1–159]. Родини такого типу в харківському купецтві були представлені шлюбними парами голови родини та його дітей (а іноді й онуків), шлюбними парами дітей, що проживали із удивом головою родини, та шлюбними парами кількох одружених братів. Так, у 1811 р. у родині купця Г. Олексєєва проживало двоє його одружених братів [8, арк. 59 зв. – 60].

Протягом XIX ст. у середовищі харківського купецтва значно збільшилась кількість однаків, тобто осіб, що вели окреме господарство. Переважно це були чоловіки, які ще не мали своєї родини, але іноді це були вдовці або вдовиці. Якщо у першій третині XIX ст. господарства однаків складали 3,5 % від загальної кількості родин купецтва, то у другій третині століття їх кількість зросла до 9 %. В останній третині XIX ст. кількість таких господарств збільшилась до 22,5 %. Так, у 1870 р. з 246 досліджених родин, 49 були господарствами однаків [19, арк. 1–353].

Протягом XIX ст. у середовищі харківського купецтва збільшилась частка родин, в яких проживали родичі без шлюбу. Переважно це були родини, у яких вдовець або вдовиця мешкали з дітьми, неповнолітніми або ще неодруженими повнолітніми. У більшості випадків це родини саме з жінками-вдовицями. Крім того, це були родини, в яких мешкали неодружені брати та сестри (та були й інші варіації). Так, у 1835 р. в родині купця М. Северіна були записані два його брати та сестра [15, арк. 59 зв. – 60]. Протягом XIX ст. відсоток таких родин збільшився з 5,5 % до 14 % від загальної кількості купецьких родин. Але в останній третині XIX ст. їх частка в середовищі купецтва Харкова зменшилась. У 1893 р. родини, в яких проживали родичі без шлюбу, становили тільки 7,5 % від загального числа купецьких родин [18, арк. 1–159].

Незначною була кількість родин, у яких разом зі шлюбною парою мешкали інші непрямі родичі. Протягом XIX ст. кількість такого типу родин у харківському купецтві не перевищувала 5 %. Прикладом такої родини може бути родина купця П. Єрасова, з яким проживали двоє його неодружених братів та їх 87-річна бабуся [10, арк. 113 зв. – 114].

Отже, у XIX ст. у середовищі харківського купецтва прослідковується тенденція до зменшення кількісного складу родини та розпаду складних родин. Ішов процес спрощення структури купецької родини, її поколінного складу. Протягом XIX ст. відбулося становлення малої родини як головної форми організації родини купецтва Харкова. Таким чином, історія родини

харківського купецтва відображала процеси соціальної модернізації, що відбувалися в суспільстві в XIX ст. Порівняння з аналогічними процесами, що йшли в цей час, у середовищі купецтва інших регіонів Російської імперії, дозволяє констатувати, що родина харківського купецтва за основними показниками демографічного розвитку відображала загальні тенденції процесу модернізації сім'ї.

Список літератури: **1.** Ганцкая О. Я. Семья: структура, функции, типы // Советская этнография. – 1984. – №6. – С. 16–28. **2.** Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII- XX вв.). – М.: ВЛАДОС, 1997. – 302 с. **3.** Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Под ред. М. Крома. – СПб.: АЛТЕЙЯ 2003. – 267 с. **4.** Брачность, рождаемость, смертность в СССР / Под ред. А.Г.Вишневого. – М.: Статистика, 1977. – 183 с. **5.** Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX - начала XX вв. – Барнаул: Алтайский университет, 2002. – 206 с. **6.** Кусова И. Г. Рязанское купечество. Очерки истории XVI — начала XX вв. – Рязань: Март, 1996. – 159 с. **7.** Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, граждан. общества и правового государства. – Т. 2. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 566 с. **8.** Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 44. Оп. 2. Спр. 34. **9.** Там само. Спр. 77. **10.** Там само. Спр. 102. **11.** Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы // История и компьютер. – М., 2001. – С. 15–38. **12.** ДАХО. Ф. 44. Оп.1. Спр.469. **13.** Там само. Оп. 2. Спр. 273^а. **14.** Ф. 98. Оп. 6. Спр. 573. **15.** Ф. 45. Оп. 19. Спр. 356^а. **16.** Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 году / Под ред. Штера. – СПб.: Тип. И. И. Глазунова, 1829. – 95 с. **17.** Цит. за: Багaley Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905. – Репринт. изд. – Т. 2. – Харьков: Б.и., 1993. – 974 с. **18.** ДАХО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 1071^а. **19.** Там само. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 734.